

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel

Gerretsen, P.W.J.L.

Citation

Gerretsen, P. W. J. L. (2013, October 10). *Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21930>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21930> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Gerretsen. P.W.J.L.

Title: Vrijzinnig noch rechtzinnig : Daniël Chantepie de la Saussaye (1818-1874) en Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923) in de ban van het ethische beginsel

Issue Date: 2013-10-10

IV VAN LA SAUSSAYE NAAR GERRETSEN

EEN INTERMEZZO

La Saussaye

‘Que l’artiste pense au ciel en peignant la terre, et à Dieu en peignant l’homme.’¹ Zo luidde het appel van de toonaangevende Franse literator en criticus Théophile Gautier om het poëtische - wij zouden spreken van het evocatief - van kunst niet verloren te laten gaan. Onder poëtisch werd verstaan het vermogen om door middel van verbeelding nieuwe betekenissen op te roepen. Kunst werd geacht een hermeneutisch potentieel te bezitten. De poëtische en hermeneutische aspecten in de kunstbeschouwing waren tegen het midden van de negentiende eeuw onder druk komen staan door het opkomende naturalisme dat ‘zien’ reduceerde tot ‘kijken’, esthetisering.²

La Saussaye leek de zorg van Gautier te delen. Esthetisering beperkte zich namelijk niet alleen tot de kunsten, vele terreinen van het leven raakten in haar ban, zo ook religiositeit.³ Het vervulde hem dan ook met zorg dat geloven gaandeweg gezien werd als esthetische beleving. Kwam de religieuze mens zo niet een honingbij nabij? Fladderde de religieuze estheet niet over de evangelische voorstellingen heen ‘om hier en daar enige

---

¹ Théophile Gautier, ‘Du beau dans l’art’, *Revue des deux mondes* 17 (1847) 906.

² Gautier stond niet alleen in dit appèl, ook Heine kwam in opstand tegen het naturalisme in de kunst dat hij provocatief verwoordde met zijn bewering: ‘In der Kunst bin ich Supernaturalist.’ Zie: Ralph Häfner, ‘Heine und der Supernaturalismus: von Walter Scott zu Charles Baudelaire’, *Germanisch-romanische Monatsheft* 55 (2005) 406. Zie voor deze problematiek: P.W.J.L. Gerretsen, ‘Net echt, lijkt het’: het begin van onze kijkcultuur?, in: *Jaarboek MNL 2000-2001*, 65-91. De Engelse cultuurhistoricus Jonathan Crary ziet in de negentiende eeuw de traditionele ‘observer’, die een voorstelling op zijn betekenissen aftast, plaats maken voor de ‘spectator’, die zich als ooggetuige vergenoegt in het gadeslaan daarvan. Zie: Jonathan Crary, *Techniques of the observer: on vision and modernity in the nineteenth century* (Cambridge 1998⁸) 5-10. De strijd van La Saussaye tegen het naturalisme lijkt dus ingebed in het Romantische protest tegen het naturalisme en positivisme.

³ Er deed zich na het midden van de negentiende eeuw een wijdverbreid verlangen voor om het religieuze op een esthetische wijze te ervaren: ‘Religion [was] reduced to a thrilling sensation, its truth-claiming is suspended, all that matters is the aesthetically ‘satisfying’ awareness that we are participating in a sacred event.’ Slavoj Žižek, *The plague of fantasies* (New York 1998²) 197. Zie voor esthetisering als algemeen cultureel verschijnsel: Jonathan Crary, *Suspensions of perception: attention, spectacle, and modern culture* (Massachusetts 1999) 247-259, en Wolfgang Kemp: ‘Art was the great school for cultivating an attitude on the part of the viewer that is active, without being an existential engagement.’ Wolfgang Kemp, ‘Death at work: a case study on constitutive blanks in nineteenth century painting’, *Representations* 10 (1985) 120. La Saussaye sprak van ‘een esthetische “hervorming” der negentiende eeuw’. La Saussaye, *Over het verband van duitsche en nederlandsche theologie*, 500.

zoetigheid op te vangen, die in de moraal der moderne romantiek kan worden opgenomen’?⁴
De agnostische Pierson leek voor La Saussaye deze esthetische religiositeit te belichamen.⁵

Evenals voor Gautier was poëtisch voor La Saussaye geen esthetische, maar een hermeneutische categorie: poëzie was de taal die de hemel kon ontsluiten.

‘Zij is poëzie, maar geene poëzie des menschen, die in gedachten en voorstellingen bestaat, maar poëzie Gods, bestaande in feiten, een daad Gods, eene werkelijkheid, die zooals alle openbaringen Gods, evenzeer tot het gebied der zichtbare als tot dat der onzichtbare wereld behoort.’⁶

Keer op keer vielen de woorden poëzie en poëtisch in zijn preken te beluisteren, waar zelden of nooit gerept werd van ‘ethisch’. Zo niet in zijn verhandelingen, daar leek hun plaats ingenomen te zijn door hun equivalent ‘ethisch’.⁷ Dit functionele onderscheid dat La Saussaye aanbracht tussen semantisch gelijkwaardige termen bracht zijn zorg tot uitdrukking dat het theologische principe dat met ethisch bedoeld werd, inzet zou worden van kerkelijke richtingenstrijd. Het neologisme ‘ethisch’ behoorde tot het taalveld van de theologie en was bedoeld om haar ten opzichte van rationalisme en empirisme enerzijds en supranaturalisme anderzijds af te bakenen.⁸ Als theologisch-filosofische term hoorde ethisch dan ook niet thuis op de kansel. Samen trokken poëtisch en ethisch echter ten strijde tegen hun gemeenschappelijke vijand: het estheticisme.

⁴ La Saussaye, *De strijd der gemeente: antwoord aan dr. A. Pierson met een woord aan de gemeente* (1864), VW II, 641. In zijn oratie vroeg La Saussaye zich af of religiositeit en theologie, die hun aanspraak op objectieve geldigheid lieten varen, niet als een vorm van pathologie beschouwd moesten worden. Zie: La Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap*, 519.

⁵ La Saussaye was allergisch voor de cultivering van de taal onder Napoleon III die hij ook meende aan te treffen bij Pierson: ‘Zijn stijl heeft het *entraînement* van vele fransche schrijvers van dezen tijd’. Men moest dan volgens La Saussaye ook op zijn hoede zijn om niet meegesleept te worden en te vergeten wat er eigenlijk gezegd werd. Maar, het omgekeerde kon ook het geval zijn, en dat was La Saussaye zelf overkomen. Al lezend was in hem een storm van ergernis en woede opgestoken en die bleek niet getemperd te worden door de fraaie zinswendingen en lucide taal; integendeel, de storm, die in hem was opgestoken, ontwikkelde zich tot een orkaan. La Saussaye, *Leven en Rigting*, 13-14. Het waren ‘Fransche wuftelingen’ die Pierson volgens Van Vloten blindelings navolde en ‘die - daargelaten hun keurig schrijftalent - in hun ijdeluitig streven hoofdzakelijk dat voor oogen hebben, wat bij hun tooneelmatigen volksaard steeds op den voorgrond stond: roemzucht en gloriëdrift.’ J. van Vloten, ‘Dr. Piersons keerpunt’, *De Levensbode: tijdschrift op onbepaalde tijden* 5(1872) 140. Het lijkt er op dat voor La Saussaye Piersons meeslepende stijl een *suspense of disbelief* met zich meebracht waardoor een kritische instelling verzwakt of uitgeschakeld werd.

⁶ La Saussaye, *Leerredenen* IV, 53. Eveneens: ‘poëzie is de eeuwige taal der waarheid.’ La Saussaye, *Leerredenen* IV, 82.

⁷ Ook Brouwer is de afwezigheid van ‘ethisch’ in de preken van La Saussaye opgevallen. Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, 274 noot 1. Hij was echter van oordeel dat La Saussaye ‘zedelijk’ als synoniem voor ‘ethisch’ gebruikte hetgeen in tegenspraak lijkt te zijn met zijn opvatting dat ‘ethisch’ niet afgeleid was van ethisch in de courante betekenis van zedelijk en moreel, maar van ‘ethos’, ‘in de beteekenis van het innerlijk wezen, de levenskern des menschen’. Zie: stelling II van Brouwer, *Daniël Chantepie de la Saussaye*, Stellingen, 3.

⁸ La Saussaye wilde niet spreken van ethische theologie omdat dit in zijn ogen een pleonasme was, ethisch betekende voor hem het beginsel van alle theologie. Omdat ethisch onder meer het zoeken naar het juiste theologische beginsel inhield, was het wel mogelijk om van ‘ethische’ theologen te spreken. Zie: La Saussaye, *Het wezen der theologie*, 157.

Poëzie was voor La Saussaye de taal van het geweten die ontloek, opbloede en ook ontvlamde door innerlijke aanschouwing.⁹ Ook in dit opzicht doet zich een opmerkelijke parallel voor met de kunstbeschouwing van Gautier. Voor hem was Eugène Delacroix het toonbeeld van een kunstenaar die de verbeelding tot zijn recht liet komen door zich niet blind te staren op de zichtbare wereld, maar door zich naar binnen te keren: ‘Quand M. Delacroix compose un tableau, il regarde en lui-même au lieu de mettre le nez à la fenêtre.’¹⁰ Kunst was in zijn ogen geen imitatie van de werkelijkheid, maar interpretatie; een hermeneutisch proces waarvan hij anderen deelgenoot hoopte te maken. Delacroix wilde niet zozeer te kijken maar vooral te denken geven: ‘faire penser qui peuvent penser’.¹¹

Hier lijkt zich een frappante overeenkomst te tonen met het speculatieve denken dat, zoals bleek, door middel van verbeeldingskracht de werkelijkheid al denkende van binnenuit trachtte te begrijpen en wel op zodanig wijze dat dit denkproces door anderen gedeeld kon worden.

Gerretsen

Een kleine halve eeuw later bleek Jan Hendrik Gerretsen een soortgelijke affiniteit tussen kunst en theologie te kennen: theologie kon hem slechts boeien voor zover zij kunst was.¹² ‘Kunst is niet anders’, zo stelde hij, ‘dan *zichtbaar* geworden *inwendig* leven; kunst is geestelijk leven gebracht in de sfeer der lichamelijkeid.’¹³ Deze affiniteit was volgens Van der Leeuw een wezenstrek van Gerretsen: ‘Zijn gansche wezen was artistiek. Zijn gang naar den kansel, zijn preeken, zijn liturgie, alles verried den kunstenaar.’¹⁴ Hij herinnerde zich hoe Gerretsen zijn catechisanten vertrouwd maakte met de toen nog vrijwel onbekende Kruisiging

⁹ Het geweten was de plaats waar de mens zich van zijn emoties, gedachten en strevingen gewaar werd en waar hij tot handelen opgeroepen werd. Zo zag La Saussaye het als een gewetensplicht om zijn stem te verheffen tegen het empiricisme. Zie bijvoorbeeld: ‘Welnu - ik mag het niet verzwijgen: wat er van de empirische school in Nederland uitgaat ontsteekt een vuur in mijn binnenste, dat niet onverholten kan blijven. Het is dan ook of ik de stemme Gods in mij hoor, die mij noopt te getuigen.’ La Saussaye, *Leven en Rigting*, 14.

¹⁰ Théophile Gautier, ‘Salon de 1841’, *La Revue de Paris* 3 (1841) 159-160. De gevoeligheid voor visuele indrukken deed zich ook voor als Delacroix voor een schilderij stond. Hij trok zich dan doorgaans vrij snel terug om visuele indrukken te overdenken. Een vorm van *re-enactment* waardoor zich betekenissen manifesteerden, een proces dat niet ongelijk was aan het speculatieve denken. Zie: Michèle Hannoosh, *Painting and the Journal of Eugène Delacroix* (Princeton 1995) 53-54. De spanning tussen visueel en geestelijk aanschouwen speelde een niet ondergeschikte rol in kwesties rond de bijbelkritiek, in het bijzonder tijdens het optreden van de predikant G. Hulsman in 1896.

¹¹ Zie: Michèle Hannoosh ed, *Journal de Eugène Delacroix* (Parijs 2009) II 1650 Zie voor de relativering van de kunstenaar als ooggetuige: ‘Vous ne croyez nullement assister à des événements tout à fait réels, comme serait la relation d’un témoin oculaire.’ *Journal de Eugène Delacroix* I, 703.

¹² ‘De kunst heeft mijn liefde; theologie eigenlijk alleen voor zoover het een kunst is.’ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd, waarschijnlijk uit 1896.

¹³ Gerretsen, ‘Iets over schilderkunst’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 34 (1897) 200.

¹⁴ Van der Leeuw, ‘Herinneringen aan de catechisatie’, 75.

van Matthias Grünewald.¹⁵ Ook bij Gerretsen viel de nadruk op de hermeneutische functie van kunst, *trait d'union* tussen kunst en theologie. Ook bij hem leefde een afkeer van esthetisering in kunst en geloof. Een dergelijke houding miskende het oordeel dat voor hem inherent was aan de bijbelse verkondiging.¹⁶ Het leidde zijn inziens tot een vlucht in vergeestelijking die de weerbarstigheid van de bijbel vervluchtigde:

‘Het staat daar zoo onschuldig, het klinkt zoo liefelijk. Sommige menschen vinden het, gelijk de geheele Bergrede zoo mooi en met een glimlach zeggen zij: dat is nu Christendom, in plaats dat ze met ontzetting zeiden, is dat Christendom? Men moet maar Christen durven wezen.’¹⁷

Wee degene die geen ernst nam met het woord van Jezus, het kon als ‘een granaat’ exploderen te midden van al te vrome zelfgenoegzaamheid.¹⁸

Evenals voor La Saussaye was voor Gerretsen het doordenken van geloofservaringen een gewetenszaak die zich niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk in het verborgene voltrok. Zijn studeerkamer was voor zijn kinderen een heiligdom, ‘het heilige der heilige, waarvoor ik groote eerbied gevoelde’, schreef één van hen. ‘Die kamer was de werkplaats. Daar werden alle krachten der ziel op God samengetrokken. Soms wanneer ik aan de deur klopte scheen het mij, of zijn voetstappen van oneindig ver kwamen.’¹⁹

Toch was Gerretsen allerminst een kamergeleerde of kluizenaar. Integendeel, hij bezat een aanstekelijke levenslust en kon uitbundig vrolijk zijn.²⁰ Een vrolijkheid die zich verenigde

¹⁵ [...] (hoe levendig herinner ik mij nog, dat hij ons op zijn hooggelegen studeerkamer, waar men de zon zoo mooi kon zien ondergaan, de Kruisiging van Matthias Grünewald liet zien, toe nog aan bijna niemand bekend!) [...]’ Van der Leeuw, ‘In memoriam dr. J.H. Gerretsen.’

¹⁶ Gerretsen zou iemand die graag ‘mooi’ hoorde preken eens toegevoegd hebben: ‘Als jij in de tijd van Johannes de Doper had geleefd, dan was je na afloop van zijn prediking met een brutaal gezicht op hem toegelopen en had hem lachend getuigd: “Johannes, wat heb je het weer fijn gezegd!”, en je was gebleven die je was.’ Geciteerd in: W.A. Hoek, *De eenvoud die verdween*, *Kerkbladje: voortzetting van het “Kerkbladje” van Dr. J.C.S. Locher en van “Ecclesia” van dr. W. Aalders* 64 (1973) 93.

¹⁷ Gerretsen, *Weerloosheid* 14 [Ongepubliceerde lezing gehouden op het jaarfeest van *Eltheto* op 2 juni 1899 op de *Zwaluwenberg* bij Hilversum. Zie: *Bijblad bij de Berichten van Eltheto* 53 (1899) 15] Het manuscript is in het bezit van de auteur. Behalve studenten waren veel Utrechtse families naar Gerretsen komen luisteren en had zijn voordracht stof tot uitvoerige discussie gegeven. Zo schreef de theoloog en zendeling in opleiding S. Schoch op 4 juni 1899 aan zijn ouders. Zie voor S. Schoch (1873-1912): *BLGNP* II, 390 (I.H. Enklaar). De brief is mij welwillend ter inzage gegeven door zijn kleinzoon S.L. Schoch.

¹⁸ Als ‘een uitspattende granaat in onze gezellige genoegelijke samenleving.’ Gerretsen, *Weerloosheid* 31.

¹⁹ Huub Gerretsen, ‘Voor de kinderen’, in: Van Gheel Gildemeester en Snethlage, *Een boekje van herinnering*, 133-134. Van der Leeuw kende een soortgelijke ervaring: ‘Er viel iets van heiligheid in de stille kamer. Wij waren suffice gymnasiasten, gewoon in de les slecht op de letten en nauwelijks half te luisteren naar wat de leeraar zei. Ik luisterde eerst ook niet naar Gerretsen. Maar hij dwong ons, om in te gaan. Wij bespeurden iets van de worstelingen des geloofs en de heiligheid van Gods woning.’ Van der Leeuw, ‘Herinneringen aan de catechisatie’, 75.

²⁰ Wilma herinnerde zich zijn ‘aanstekelijke vrolijkheid’ en ‘onuitputtelijke humor’. In het gezin Gerretsen kon onbedaarlijk gelachen worden. Wilma, *Het heilig wonder van mijn leven* (Leiden 1993²) 45 en 51. Zie ook: ‘G. was oergeestig, men kwam onder zijn bekoring’. Verslag van C.J.F. Antonides van gesprek met W.A. Zeydner, 30 juni 1969. Verslag is in het bezit van de auteur. ‘Ware blijdschap is alsof men ‘een schip [is], dat rustig

met een diepe ernst.²¹ Hij had niets van een asceet en was afkerig van alle spiritualiteit die lichamelijke met onverholen dedain bezag.²² Lichaam en geest vormden voor hem een zo onlosmakelijke eenheid dat spiritualiteit nooit kon betekenen: verlossing van de geest uit het lichaam.²³ Gerretsen wist dan ook niet goed raad met de onsterfelijkheid en het hiernamaals. ‘Het moeilijkst wat er voor mij is, is aan de z.g. onsterfelijkheid der ziel te geloooven. Hoe een mensch zonder lichaam bestaan kan, vat ik niet. Vandaar mijn neiging om aan de zielelaap te geloooven en mijn voortdurende moeilijkheid met ‘den hemel.’²⁴ Soms maakte hij zich zelfs in het geheel geen zorgen over een hiernamaals: ‘Zelfs al zou er geen hiernamaals zijn, dan zou ik nog God danken voor de heerlijkheid die ik door het geloof heb

---

dansend de golven klieft, wanneer de wind in de zeilen blaast en de zon aan den blauwen hemel schittert.’ Gerretsen, ‘De blijdschap des Heeren is Uwe Sterkte’, *Kerkelijk weekblad* 2 (1912) 19. Onwillekeurig denkt men bij dit beeld aan *Joie de vivre* van Picasso, waarop een kinderlijk aandoend bootje onbekommerd op de golven dobberd. Blijdschap was voor Gerretsen, meer dan een natuurlijke aanleg, zij was een teken van levenskracht, van vitaliteit, van waarachtig leven dat voortkwam uit geloofsvertrouwen. Het transcendente karakter van blijdschap en blijmoedigheid is in navolging van Spinoza ook te vinden bij J.D. Bierens de Haan die Gerretsen intensief bestudeerd had: ‘Deze blijmoedigheid is verre van oppervlakkigheid, al moge in het uiterlijk aanschijn van beide een schijn van gelijkheid wezen. De blijmoedige heeft de kennis van het eeuwige [...]. De blijmoedigheid wordt niet verstoord door ziekte, tegenstand en kommer omdat zij de dagelijksche afstraling van het hoogste is. In de blijmoedigheid is de humor, die het aardse wedervaren aanziet met de lach der eeuwigheid.’ J.D. Bierens de Haan, *Levensleer naar de beginselen van Spinoza* (Den Haag 1900) 313-314.

²¹ Als jongen viel Van der Leeuw die wonderlijke combinatie van ernst en vrolijkheid op: ‘Ik zal die avonden in de Obrechtstraat, in de huiskamer of boven in de studeerkamer, niet kunnen vergeten: ‘t Is wonderlijk, maar ‘t is in mijn herinnering, of het alles zomeravonden geweest zijn. Dat kan natuurlijk niet juist zijn. Maar Gerretsen had iets zonnigs bij allen geweldigen ernst, iets vroolijks bij alle somberheid, dat ons pakte en weldadig aandeed. [...] Wij vonden een man, vol jeugdig leven, vol van geloof: van een streng, onverbiddelijk, paradoxaal en meedogenloos geloof, maar tegelijk vol van begrip van wat ons vervulde, vol sprankelend leven.’ Van der Leeuw, ‘Herinneringen aan de catechisatie’, 73-74.

²² Het was typerend voor zijn levenslust dat Gerretsen niet schroomde in een preek de vitaliteit van het moderne leven ten voorbeeld te stellen. Hij had, zo vertelde hij, de nieuwste rage op de Scheveningse boulevard gezien: rolschaatsen, en had daar volop van genoten, zo bekende hij: ‘Lustig rolden zij op hun schaatsen aan mij voorbij. Het was een en al vroolijheid. Een heldere zonneschijn, een frische zeewind! Gelach, gepraat, men zwierde lustig heen en weer. Het bloed stroomde sneller door de aderen. Het was een en al leven, een en al lust!’ Gerretsen, preek nr. 320, 24 april 1910, CG doos 4.

²³ ‘Bierens [zijn studievriend J.D. Bierens de Haan] is ook een volmaakte spiritualist. Van het lichaam verlost komen wij in de eeuwige dingen.’ Gerretsen aan Buytendijk, 20 januari 1901.

²⁴ Gerretsen aan Buytendijk, 30 september 1906. Later kwam Gerretsen tot de opvatting dat het sterven als zodanig geen geloofsbetekenissen had, het was geen overgang naar een hoger leven. Eeuwig leven, dat geenszins gelijk stond aan onsterfelijkheid, was een ethische categorie en had geen enkele relatie met het sterven als zodanig. Zie Gerretsen. Inleiding over de Opstanding (1911) VIII, 6. Van der Leeuw werkte later de kwestie onsterfelijkheid of opstanding uit in een brochure, die verscheidene herdrukken beleefde en in 1956 ook in het Duits verscheen: *Onsterfelijkheid of Opstanding?* (Assen 1933¹). Een andere leerling van Gerretsen, W.F. Golterman merkte op dat Gerretsen zijn tijd ver vooruit was in de kwestie van lichaam en ziel: ‘[...] nog één opmerking. En wel deze dat Gerretsen lang voordat in onze tijd de bijbelse visie op de eenheid of de totaliteit van de mens als lichaam, ziel en geest weer sterk op de voorgrond is geplaatst (waarmede merkwaardigerwijs de ontwikkeling van de psychologie en de medische wetenschap overeenstemmen) voor deze eenheid oog heeft gehad. [...] Als op meerdere punten is Gerretsen ook t.a.v. de verhouding lichaam, ziel en geest een pionier voor een nieuwe tijd geweest. Hij was ontkomen aan Descartes’ schema.’ Golterman, ‘J.H. Gerretsen’, 494.

mogen zien in dit leven.²⁵ Hij voelde zich dan ook thuis bij de oudtestamentische profeten die geen weet hadden van een hemel.²⁶ Gerretsen ging zelfs zo ver het geloof in het hiernamaals voor een duivelse list te houden om ons af te houden van de komst van het Koninkrijk Gods.²⁷

Evenals bij La Saussaye was het denken van Gerretsen christocentrisch. De volstreckte harmonie van lichaam en geest in Christus was voor hem normatief en dat bepaalde zijn visie op de verhouding lichaam en geest en die van tijd en eeuwigheid. In dit opzicht was Christus ook exemplarisch voor het gehele menselijke geslacht, als eschatologische belofte.²⁸ Al vroeg was Gerretsen van deze belofte vervuld; als jong predikant schreef hij aan zijn mentor Buytendijk: ‘Ik heb groote behoefte om Jezus als mensch te zien.’²⁹ Indachtig de fundamentele betekenis die het ethische denken aan het geloof als een persoonlijke ontmoeting waardeerde, zal ‘mensch’ hier bedoeld zijn in de betekenis van Jezus als een ‘ander’ die men nu en tot in eeuwigheid kan kennen van ‘aangezicht tot aangezicht’.³⁰ Maar ook in ander opzicht valt er een congenialiteit tussen La Saussaye en Gerretsen vast te stellen. Zoals bleek, bood voor de oudere van het tweetal de christologie de mogelijkheid om menselijke geschiedenis en de kosmos te begrijpen als een zinvol gebeuren: ‘In de godmenschelijke persoonlijkheid ligt de ontkenning van alle raadsels van ons bestaan, de sleutel van alle geheimenissen.’³¹ Gerretsen zou eveneens vanuit de christologie een theologie ontwikkelen met kosmogonische dimensies. G.Ph. Scheers had dan ook geen ongelijk toen hij

²⁵ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1908) III, 28. Gerretsen had veel moeite met alle vrome pogingen van gelovigen om elkaar de hemel in te helpen en de aarde de aarde te laten: ‘Waarlijk het Christendom is nog iets anders dan de gemakkelijkste manier in den hemel te komen.’ Gerretsen, ‘Weerloosheid’, 30.

²⁶ ‘De profeten staan met beide voeten op de aarde. Om deze wereld is het God te doen. Van een hemel in onzen populaireren zin des woords willen de profeten niet weten.’ Gerretsen, ‘Weerloosheid’, 171.

²⁷ ‘Wij moeten niet alles overbrengen naar de overzijde van het graf. “Nu ziet gij het niet, eerst hiernamaals.” Dit leert de duivel ons maar al te dikwijls om ons te doen berusten in hetgeen wij missen. Dat is een gevaarlijk ding, omdat wij er zoo licht bij insluimeren.’ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1906) I, 28.

²⁸ ‘In het fysieke lichaam is het gedwongen harmonie, in het lichaam van Christus zal het zijn gewilde harmonie.’ Gerretsen, *Inleiding over de Opstanding* (1911) VIII, 35.

²⁹ Gerretsen aan Buytendijk, 5 november 1897. Terecht stelde Scheers dat de vaak door Gunning aangehaalde uitspraak ‘Das Ende aller Ding ist die Leiblichkeit’ bij Gerretsen ondenkbaar was. Zie: Scheers, ‘Dr J.H. Gerretsen’, 191. In dit opzicht leek Gerretsen dichter te staan bij La Saussaye dan bij Gunning blijkens het volgende citaat: ‘Welk een onderscheid, zei eens de la Saussaye Sr., er tusschen mij en mijn vriend Gunning is, kunt ge zien aan ‘t dragen van ons hoofd op onze schouders: ik buig ‘t mijne en zie naar den grond. Gunning daarentegen werpt het zijne in den nek en schouwt immer naar boven.’ Buytendijk, ‘Dr. Johannes Hermanus Gunning’, 51-52. Zie in dit verband ook de verzuchting van Allard Pierson over Gunning: ‘In zulke geesten als Gunning spookt nog de zoogenaamde diepzinnigheid der kerkvaders’, met de toevoeging: ‘exacte waarneming is hem nog Chineesch.’ Piersons dagboeken, vrijdag 19 januari 1876.

³⁰ Zie ook: ‘In Christus heeft God een beeld van Zichzelf gegeven voor den menschen, opdat ze Hem zouden kennen. [...] In Jezus zien wij God als *mensch*.’ Gerretsen, *Het evangelie van Johannes* (1906) I, 101.

³¹ La Saussaye, ‘De krankheden der Nederlandsche Hervormde Kerk’, 103.

stelde dat Gerretsen de ethische theologie terugboog naar haar oorsprong, dat wilde zeggen naar La Saussaye.³²

De congenialiteit uitte zich ook in een eigenzinnig zoeken naar wat hen ten diepste raakte, waaruit persoonlijke bewogenheid sprak. ‘Reeds aan de academie vroeg ik nooit: wat is juist maar: wat is waar. Mijn heele studiegang werd door dit ethische motief bepaald. Dacht ik dat iemand me wijzer kon maken dan las ik hem. Anders kon hij me niet boeien’, bekende Gerretsen aan Buytendijk³³ Niet veel anders was het gesteld met La Saussaye: ‘Ik kan maar geen sympathie gevoelen ook voor de uitnemendste, waar ik het hart niet voel kloppen. Mill interesseert mij en Aug. Comte boezemt mij walging in.’³⁴

La Saussaye had in Gerretsen een ‘leerling’ zoals hij die zich gewenst had; iemand die zijn leermeester niet imiteerde maar diens inspiratiebron zich tot de zijne had gemaakt³⁵ Van niet te onderschatten betekenis voor de vorming van de jonge Gerretsen is desalniettemin zijn Utrechtse leermeester geweest, de oudtestamenticus Valeton . Zij deelden een innige genegenheid voor elkaar.³⁶ Ook Gunning heeft het zijne aan de vorming van Gerretsen bijgedragen, ook al zijn er in de brieven aan Buytendijk sporen van enige ambivalentie te vinden.³⁷

In de twee volgende hoofdstukken zal veel te herkennen zijn van wat bij La Saussaye aan de orde kwam, maar dan wel in een andere setting en met een andere kleuring. De ethische theologie had zich immers tegen de eeuwwisseling een stevige positie te Utrecht en

³² Scheers, ‘Dr J.H. Gerretsen’, 187.

³³ Gerretsen aan Buytendijk, ongedateerd.

³⁴ La Saussaye aan Beets, 1 november 1873, LTK Beets A 1 21. Ook Bilderdijk wekte bij La Saussaye een ‘onoverwinnelijken afkeer’ op.

³⁵ ‘Een leeraar heeft eerst dan een gezegenden invloed, wanneer hij geene eigen leerlingen heeft, maar wanneer zijne hoorders impulsen van hem ontvangen, waarvan zij later niet meer den oorsprong weten, omdat hun eigen denken hen verder geleid heeft.’ La Saussaye, ‘De roeping der theologie in den kerkelijken strijd onzer dagen’, *VW III*, 598.

³⁶ Wat betreft de sympathie van Valeton voor Gerretsen: bij de onthulling van een monument op het graf van Valeton sprak diens zoon de volgende woorden tot Gerretsen die de gedachtenisrede had gehouden: ‘Gij weet, dat vader zéér veel van u hield.’ *Het Utrechtsch Dagblad*, 24 oktober 1912. Zie ook: ‘Ook ds. Gerri[e]tsen, de leerling van vader, dien hij zóó’n warm hart toedroeg, dank voor de woorden hier gesproken’, *Het Utrechtsch Nieuwsblad* 24 oktober 1912 3. Valeton bevestigde Gerretsen in zijn eerste standplaats Lopik ter gelegenheid waarvan hij een gedicht voordroeg, getiteld: ‘Voor onzen vriend dr. J.H. Gerretsen’, *Ter gedachtenis aan dr. J.J.P. Valeton Jr., professor in de godgeleerdheid te Utrecht* (Utrecht 1919) 16. Valeton was getuige geweest bij het huwelijk van Gerretsen met Anna Hogerzeil, een aangetrouwd nichtje van de Utrechtse hoogleraar.

³⁷ ‘[...] wat een reus van kennis en geleerdheid is hij [Gunning] geweest. Een zeldzaam man, maar die zichzelf eigenlijk nooit kwijt geweest is. Nooit heb ik wonderlijker man gezien. [...] En toch, toch was die man nog egocentrisch. In Leiden is hij het geworden. De catheder heeft het hem gedaan. Welk een vreeselijke tijd voor hem daar! Ik beef in schrik van zulk een lot. Daar is voor mij zoo iets onbeschrijfelijk tragisch in zulk een leven! Dat gedurig weer terugkomen op zijn zonden, dat vragen en klagen over onwaarheid in het beste, wat hij gegeven heeft, zooals hij altijd deed op het laatst van zijn leven. Het was een leeuw in Artis, af en toe een grom, soms een zwak gebrul, maar de leeuw in hem was dood. Hoeveel ijdelheid heeft er in dien man gezeten, die wel op Roomsche manier bedwongen, maar nooit in de hartader getroffen is.’ Gerretsen aan Buytendijk, juli 1905.

Groningen verworven. Het was de neocalvinistische Kuiper een doorn in het oog. Met alle middelen die hem ten dienst stonden, bond hij de strijd aan tegen het overwicht van de ethische richting, daarin bijgestaan door de confessionele gelederen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze agitatie vormde het decor voor het optreden van Gerretsen als ethisch theoloog, op een wijze die zelfs bij Kuiper, zoals gezegd, respect bleek af te dwingen.³⁸ Hij ging als een avant-gardist onverschrokken voort in de richting die La Saussaye gewezen had: theologie niet als kerkelijke leer, maar als wetenschap geïnspireerd vanuit het christologische beginsel. Theologie teneinde dienstbaar te zijn aan het ‘ethiseren’ van het leven, ter voorbereiding op en in afwachting van de komst van de hemel op aarde, het Koninkrijk Gods.³⁹

---

³⁸ Zie: hoofdstuk I 19.

³⁹ ‘Wij moeten ons leven ethiseeren. Zooveel als er bij ons ontbreekt aan de “Ethisierung”, zooveel ontbreekt er aan ons leven.’ Gerretsen, *Het Evangelie van Johannes* (1908) III, 11. ‘Ethiseren’ vond voor Gerretsen zijn grondslag in Christus: ‘Bij Christus is nooit eenige passiviteit. Hij heeft nooit iets *ondergaan*. Van alles wat hij heeft ondergaan, heeft hij gemaakt eigen daad, eigen wil. Zijn lijden is altijd de grootste activiteit. Als Hij lijdt, dan is zijn Hij zoo actief mogelijk. [...] Zoo kan men boven alles in Christus’leven zetten: “Ik leg af.” Het lijkt wel anders. Het lijkt wel alsof Hij ondergaat. Maar bij Christus is alles pure, zuivere daad. “Ik wil.” Hij is de groote Willer. Wat is Christus geweest? Hij, die wordt tot Wil. Dat is de Ethisierung van het leven van Christus. Alles wordt daad.’ Gerretsen, *Het Evangelie van Johannes* (1908) III, 21 Het ‘ethiseren’ van het persoonlijk leven, de oefening van de wil ter voorbereiding op de komst van het Koninkrijk Gods, vormde de grondtoon van de briefwisseling met Wilma. De verwachting van het koninkrijk Gods bracht hem al vroeg bij de negentiende-eeuwse charismatische Blumhardt. Als jong predikant gaf hij Blumhardt door middel van een artikel ruimere bekendheid in Nederland. Zie: Gerretsen, ‘Blumhardt’, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 33 (1896) 533-565. Volgens J.J. Buskes jr. is Blumhardt via Gerretsen bekend en geliefd geworden in de NCSV-kring. J.J. Buskes jr., *Hoera voor het leven* (Amsterdam 1959) 99. Gerretsen bezocht Christoph Blumhardt in de zomer van 1914 en schreef een uitvoerig verslag voor het *Kerkelijk Weekblad* dat in het najaar van 1914 in vijf afleveringen verscheen als *Herinneringen uit Boll*. ‘Ich erinnere mich mit Freuden an Ihren Besuch in Boll und sehe Sie an als Mitkämpfer um das Reich Gottes, damit Gott Alles in Allem werden kann.’ Christoph Blumhardt aan Gerretsen, 2 september 1916, CG 29. Zie voor Christoph Blumhardt (1842-1919): *BBKL* I 630-631 (F.W. Bautz).